

La veta disfortunada dil Giusep Antoni

L'emigraziun era per biars ina schanza, per auters in stuer, per anflar lavur, ver existenza ed in avegnir. Las famiglias eran grondas, aschia ch'ina part dils affons stuevan quasi emigrar. Pils giuvens deva ei aunc la pusseivladad da ir sco schuldau sut ina armada jastra. Quei ha tgunsch era tuccau il Cristian Antoni da Rueras.

La famiglia dil Cristian era derivonta dall'ucliva da Giuv sur Rueras. Igl onn 1791 viveva el leu cun dus frars e duas soras. Entuorn 1800 ein tuts habitonts da quella ucliva seretratgs e secasai giu Rueras ni schiglioc el vonn dalla val. Il Cristian daventa mercenari e lavura silsunter el sid dalla Tiaratudestga.

Igl onn 1809 ni 1810 retuorna il Cristian el Grischun e secasa a Schluein. Leu daventa el ils 2 da fevrer 1810 bab. Il di sissu vegn igl affon, in buob, battegius cul num Giusep Antoni; l'indicaziun el cudisch da naschientschas dil plevon da Schluein, sut il datum dils 3 da fevrer 1810, secloma: *Josephus Antonius filius nothus* (affon illegitim) (digl) *Antonii da Athuatiensis [Tujetsch] et Mariae Anna ex Sœveia [Schuob/Schuobalan] ejus concubine heri natus baptizatus est Schloenii (Schluein) a. R.P. (reverendissimus Pater) Timoth[eus] a Brixia (Brescia) Capno [Capucino] iuxta ritus [ritum] S.R.E. (sanctae romanae ecclesiae), levantibus Jo. Casparro [Johann Caspar] et Mariae Catharina, Schloeni (Schluein) habitantibus.*

El era buca maridaus, vivea denton a Schluein cun l'Anna Maria dalla Svevia, dil Schuob el sid-vest dalla Germania.

In document che survescha pli tard alla dertgira cantunala confirmescha ils 18 da mars 1844, la naschientscha suandontamein: *Taufschein zu Gunsten von Josef Anton, getauft den 3. Februar 1810, durch das Pfarramt Sagens.* Sbagls da scripziun, mo era sbagls da leger, Sagogn enstagl da Schluein, eran lu fetg derasai!

Tenor indicaziuns dil Giusep Antoni sez da pli tard, confirmescha el che siu bab seigi staus il Cristian (*Rest*) Antoni, naschius 1770. Igl onn 1848 indichescha el, ch'el hagi 39 onns ed atesta pia siu onn da naschientscha. Dalla mumma eis el insumma buca segirs ed el indichescha ch'el sappi buca danunder ch'ella seigi e di ch'ella havevi num Onna Maria. Il bab eri tenor il saver dad el buca maridaus, ton ch'el seigi staus in affon illegitim. "Laidier", aschia giudichescha el 1848 sia atgna situaziun. Miu bab e mia mumma habitavan buc ensemen. Cun l'arrivada sil mund seigien ils geniturs i naven e schau el alla madretscha Maria Catarina, sesenta a Schluein.

Pli tard surpren igl aug Bistgaun, ensemen cun sia dunna, l'educaziun dil Giusep Antoni. Els habitavan a Rueras e vevan negins agens affons. La dumbraziun da 1835 conferma quei ed enumerescha: Gion Bistgaun, 57 onns, sia dunna Maria Ursula, 53 onns, sesents a St. Jakob, Rueras. Ella proxima lingia dalla registraziun ei nudau: Cristian Antoni, serendus avon in meins, il fevrer, en Baviera. Quei sa esser buc in auter ch'il bab da Giusep Antoni.

Il Giusep Antoni ei carschius si a Rueras ed era frequentau leu la scola tiel sur caplon, sur Vigeli Wenzin, ch'ei staus leu denter 1810 – 1844. Suenter il temps da scola ha el luvrau el puresser digl aug; mistregn ha el buca giu la caschun d'emprender. Da lezs onns vegnevan biars giuvens recrutai el Grischun pil regiment svizzer a Neapel. Cun 17 onns va el en survetsch militar ell'Italia. Da quels onns era quei ina pusseivladad tschercada era dalla giuventetgna tuatschina. Ils ins mavan a Neapel, auters a Ruma ni en survetsch en Hollandia. Igl onn 1835 per semegila, fuvan 22 giuvens tuatschins en survetsch militar.

A Neapel eis el staus 17 onns en survetsch, denter 1827 e 1844. Entras ina greva malobedientscha sto el frequentar ils dus davos onns da siu survetsch sin in bastiment da perschuniers. Suenters ver terminau il castitg retuorna el en Svizra; quei ei igl onn 1844. El va a Rueras e stat in unviern tiegl aug Bistgaun.

Il matg digl onn 1844 suttascriuva el in contract militar. El surpren il survetsch militar pil Gion Battista Peder. Quel ei egl jester ed ei impediud da far il survetsch militar. Tenor accord s'oblighescha el da sorprenders sin el tuttas responsabladads pertuccont il survetsch pil Gion Battista entochen che quel havess terminau il survetsch. Persuenter retila el 25 flurins. Il di dalla suttascripziun dil contract retscheiva el 5 flurins, ils davos tschun flurins igl onn 1848. Il Giusep Antoni s'oblighescha ulteriuramein da procurar sin siu agen quen tut quei ch'in survetsch pretenda, lu era tuts attestats e requisits ch'in substitut sto ver per entrar el survetsch.

Il matg digl onn 1844 ei il Giusep Antoni staus a Cuera sil Rossboden ed absolviu l'instrucziun militar. Cun sias experiencias da survetsch militar jester vegn el ad haver absolviu levamein quella instrucziun, e tgisa, forsa han ins schizun profitau da sias enconuschentschas. Suenters Cuera eis el staus a Thun en in camp militaric.

El retuorna el Grischun e lavura circa in meins a Flem vid la via sursilvana. Durent la lavur vegn el clamaus a Cuera avon la dertgira cantunala. Ei va per ina inculpaziun succedida a Cuera suenter il retuorn da Thun. Ei suonda in arrest da 25 dis.

Finis igl arrest serenda el en Surselva e va ella Lumnezia per encurir in'occupaziun. Lavur per propi sco el leva, ha el buca survegniud e per quei sepladescha el tiel plevon Spescha ch'era a Surcasti. Leu lavura el in meins el menschi puril da quel.

Il Giusep ei lu vegnius catschus ord piazza muort entgins enguladetschs. Dil plevon veva el engulau ina camischa ed in batlini per schar far per el ina buna andanta camischa. Per quei ladernetsch eis el vegnius castigiaus dil cumin dalla Cadi.

Il bab Rest Antoni luvrara sco marcadont a Sent ell'Engiadina. Leu ei ussa il Sep Antoni serendius. El habitescha leu quendis dis e segida cul bab. Inagada eis el serendius cul bab cun carr e cavagl el Tirol per pischada. Sin quei viadi ha el dumandau el per agid, sch'el vegli buca gidar el ord la misera ed oravontut procurar per lavur permanenta. La risposta ei denton stada negativa, el sappi nunpusseivel gidar el, el hagi da far cun sesez detgavunda. Sin quei engola el dil bab e retuorna a Rueras. Leu eis el arrivaus cun rauba da bratsch, ponn, mangola, fazalets da seida, manchester ed aunc autras caussas. Plinavon veva el aunc engulau dil bab dus da 20 francs e 6 flurins en argien.

Il bab scriva ina brev al frar a Rueras e menziunescha en quella il ladernetsch da siu agen fegl Giusep Antoni. Igl aug annunzia la causa al signur mistral Gion Cristian Wenzin da Rueras. Il Giusep vegn sin quei interrogaus ed examinaus dil mistral e retscheiva grevas reproschas. Al mistral sto el dar 4 flurins ch'el veva aunc cun el. Schebein il mistral ha rapportau gl'entir schabetg agl obercheit da cumin ei buca enconuschent. En scadin cass eis el mai vegnius clamaus dallas autoritads a Mustér pervia da quella causa, pia era buca vegnius castigiaus.

En consequenza da quei schabetg eis el vegnius tarmess cun in langegher ell'Engiadina-Sut. L'autoridad da Sent ha ni examinau ni castigiau el. Ella ha surdau

in attestat e relaschau el da Sent. Il pertgei han las autoritads da leu bein saviu. Tiel retuorn a Rueras ha el mussau quel al mistral Gion Cristian Wenzin e quel ha lu era restituiu ils quater flurins. Ils objects engulai dil bab ha el tect a tec vendiu.

A Cazas anfla el ussa lavur. Leu vegneva baghegiau vid la correcziun dil Rein posteriur. El s'engascha sco luvrer vid ils uors suenter il Rein. Quella lavur ha el executiu denter il fevrer ed il matg. A Flem ha el silsuenter luvrau tutta stad vid la via.

Pervia d'ina inculpaziun militara sto el danovamein serender per in temps a Cuera. Silsuenter retuorna el a Schluein e marida leu igl onn 1846 la vieua Onna Maria. Circa ina jamna habitescha el cun ella. El banduna ella ord la necessitad d'anflar lavur e serenda perquei el Württemberg en Tiaratudestga. Leu stat el treis meins. El retuorna tier la dunna e fuss staus leu vinavon sche las autoritads vessen tolerau quei. Ils motivs ein stai quels ch'el ha buca saviu presentar in attestat da buna conduita. Quel ei oravontut era vegnius snegaus muort ils falliments commess tier sur Spescha a Surcasti. Igl october digl onn 1847 daventa el bab dad ina mattatscha. L'inscripziun el cudisch da batten secloma: *Anno 1846, settembre ils 20, Maria Ursula, geniturs: Giusep Antoni da Tujetsch; Anna da Sursaissa, vieua; Avi: Ignotium, Georg Anton, Sursaissa, Avine: Maria Ursula ex Tujetsch; Maria Barbara; Patrini: Joannes ex Danis e Maria Ursula da Sursaissa; plevon sur Aurelius.*

Muort sias relaziuns munglusas da finanazs sa el nunpusseivel gidar sia dunna ed affon.

Ussa eis el d'anflar per cuort temps vid ina lavur a Tusaun. Da leu naven serenda el ella Val Mesauc e lavura tier signur colonel a Marca entochen il matg digl onn 1847. Lu enquera el lavur el Tessin, il pli bugen sco stradin, mo anfla nuot. El semetta sin via en direcziun Grischun ed a Luorscha eis el muort fom necessitau d'engular.

El vegn arrestaus, sentenziaus e castigiaus cun perschun dallas autoritads dil cantun Tessin. Ils 5 d'avrel 1848 lavuran entgens perschuniers, denter quels era il Giusep Antoni, ella claustra dalla muniessas. Leu vegn luvrau vid uaffens e rauba dil militar. Da leu scappa el atras la porta dalla claustra e vegn lu directamein a Rueras.

Il temps dalla construcziun dalla via atras Rueun ha il Giusep Antoni luvrau treis meins leu tier ina firma da construcziun. Inaga dapli ha el engulau ord in magazin, numnadamein in pèr caultschas suten, duas camischas, dus sacs cun victualias, ina sigir, in per caultschas cun cuntegn, in parisol, in sac cun ina mesa curtauna frina pulenta ed enzatgei caschiel. Las caultschas suten e las camischas ha el duvrau per el sez e tut igl auter vendiu. Il parisol ha el returnau e zuar sfurzadamein, damai ch'in luvrer dil Sondini ha persequitau el e fatg returnar il parisol.

Il temps a Rueun ha el ulteriuramein era aunc engulau ina dumengia uaffens dalla firma Sondini. Aschia: in mogn fier, dus zappuns, duas palas. Zatgei da quella rauba ha el vendiu ad in Talian, il rest ad in Reiner da Trin che luvrava era savens vid las vias. Quel fuva maridau leu e Giusep enconuscheva el da Neapel. Persuenter ha el survegniu 3 renschs.

Miez fenadur digl onn 1848 ha el rut en la notg ella gerba (*cuntscharia*) Rossi a Glion e pren in tgir (*pial d'animal*). Quel ha el zuppau diesch dis en in uaul dadens il marcau da Glion. L'entschatta uost passa el cun quel la Val Sumvitg e surmunta la Greina per serender vi el Tessin per vender quella pial.

L'entschatta uost 1848 passa el il Pass Lucmagn cun dus fagots rauba engulada. Ils dus fagots fuvan bein emplen cun: in caput da ponn, pézs da fils fatgs en ina teila,

ina zuola zaicla derivonta d'ina baselgia, ina zuola cun franzlas d'aur, ina zuoletta cun franzlas e spigia d'aur, franzlas d'aur pli isadas, ina servietta da teila cun franzlas d'ina baselgia, ina camischa mangola ed in toc teila cun flurs.

Suenter tuorna el anavos en Tujetsch cun l'intenziun dad engular. A Bugnei engola el dus terscheuls giud in carr. Quels ha el pli tard vediu a Faido per 2 liras e 2 sols. A Plaun Miez, visavi Rueras, engola el paun, ris e castognas cun ina buccada paun e caschiel. A Selva damonda el in pur ad el nunenconuschents per zatgei latg e scharun. El cuntinuescha sia tura sul cuolm d'Ursera e viseta leu la tegia dils Meiers per leu engular. Quei fuva entuorn la fiasta da s. Placi, ils 11 da fenadur. Atras la ruosna tgamin seschuetta el en tegia. Oravontut leva el stizzar la fom ed enquera da beiber e magliar ed anfla zatgei paun e caschiel. El ei buca secuntentaus cun quei, na, el engola aunc treis cozzas da launa, in caput da mesalauna ed ina semplia buis da catscha, ina vanaun pintga da bronz, ina cazzetta da fier ed in batlini.

El serenda da leu anavos sul cuolm ed arriva oragiu Prau Mulins dadens Tschamut e stat leu entochen la sera en in clavau. Lu va el sin Scharinas. Egl emprem clavau engola el in tschiep ed ord ina tegia pren el ina cozza, in batlini ed ina teigia plumatsch. El va atras Milez e da leu giu Mulinatsch. Ord ina tegia engola el in tapet ed in plumatsch. En in'otra tegia pren el in tschiep carpun blau, in terschiel, in blah, in parlet, ina cazzetta, ina capetscha mangola, in fazalet, treis pauns ed empau caschiel. Ord in'otra tegia pren el aunc empau frina barsada, cuschina leu ina suppa e gauda gest leu quella. La rauba engulada a Scharinas e Mulinatsch porta el giu Mulinatsch Sut e zuppa tut en in ladretsch d'in clavau. La suandonta sera emprova el dad ir per tut quels effects engulai, mo pliras persunas fuvan leu ed el ei fugius. Tenor il rapport d'inquisiziun dils 23 doctober 1848 fuva quella rauba da gliez temps aunc leu, cun excepziun d'ina capetscha ed il tschiep ch'el purtava.

El pren ussa la via viers Dieni e semeina lu encounter l'ucliva da Giuv, il vitget da ses antenats. Ei fuva ils 24 d'uost 1848. Si Giuv rumpa el en la notg ella caplutta da s. Bistgaun. La summa digl enguladetsch ei gronda ed ei para bein sco sch'el vess sblundergiu dil taliter la paupra caplutta. Cheu la retscha digl engulau: ina stola d'in calisch d'argien, in cunti cun itschal cun duas nezzas, ina corda blava ed alva cun zoclas, in vel d'in calisch cun franzlas d'aur, in itschal da pitgar fiug, in manipel ed ina stola disfatg e mess en in toc lenziel, ina capetscha nera da mangola, in corporal (*tuaglia*) da baselgia, in fazalet da teila isaus, duas scrotas seida nera ed ina scrotta seida alva, ina pipa tiaracotga cun in spiel da lenna tscherscher, duas zochlettas alvas cun penda mangola cotschnas e daners 43 sols. Vinavon in calisch d'argien, dadens suleraus cun sia patena d'argien, treis plaunas, ina nera, ina da fiastas ed ina mesauna, treis stolas conformas allas plaunas, treis manipels, duas camischas da messa alvas, treis batlinis d'altar, dus ni treis schigentamauns, treis vels da calisch conformas allas plaunas, in corporol (*tuaglia*), ina coperta (*cozza*) d'altar da teila tscherada, dus cudischs da messa, in pignet ed in grond. Cun in plaid detg, tut la vestgiradira ed ornaments da messa.

Da leu serenda el si ell'alp Liez e pren leu in caput. El cuntinuescha siu viadi dil cuolm si encounter l'alp Culmatsch. Si ell'alp pren el sis bottas pischada da circa 16 crenas, in tschagrund, ina camischa, ina tuaglia ed ina catla. Quei engualdetsch ei succedius la damaun beinmarvegl. Cun tutta rauba eis el fugius en ina gonda da Culmatsch e staus leu entochen la sera. El retuorna a Giuv e pachetescha leu tutta rauba ensemen cugl enguladetsch dalla caplutta ch'el veva zuppau ella vischinonza.

Naven da Giuv eis el fugius a Selva e da leu sul Pass Alpsu e giu ad Ursera. Leu va el ell'emprema ustria, beiba in vinars e maglia empau paun. El pren la caschun e

venda duas bottas pischada agl ustier ed ina ad ina femna ella medema casa per 24 schillings il fun. A Hospental ha el puspei buiu e magliau e vendiu leu las treis bottas pischada restontas agl ustier. Il viadi ei secuntinaus sul Gottard tochen giu ad Iriel. Da leu pren el la via encunter l'Alp Piora. In tschancun sur Iriel, en in uaul, ha el aviert il pac da rauba engulada e constatau ch'ei fuva bia rauba da pauca valeta. Ina part dalla rauba disfa el. Il schliet lai el leu egl uaul e cuntinuescha sia fuigia culla buna rauba. Arrivaus si l'alp zuppa el la rauba en in sulom vegl sut ina gronda platta crap en, ils dus cudischs da messa, ina patena ed ina plauna sturschida. Il calisch ha el disfatg e la mesadad schau leu. Dall'Alp Piora serenda el viers Caschatscha. Quei viadi ha cuzzau tochen a Caschatscha in di ed ina notg. A Caschatscha engola el aunc ina pipa cun unvierchel d'argien che fuva sin in baun. Leu venda el empau da sia rauba engulada, la vanaun e la cazzetta cun las treis cozzas ed in batlini venda el al spitalier Marei per 8 liras ed 8 sols. Las treis sugas e la buis venda el ad in pur, la buis per 11 liras. Il caput venda el ad in auter pur per 3 liras. Da leu serenda el a Luorscha.

Las duas camischas da messa ha el disfatg ed ils treis batlinis d'alter venda el per 30 rizzers ed ina fleivla marena alla dunna dil brischavinars a Camper. Ils schigentamauns ha el piars, ils vels ha el schau anavos egl uaul sur Iriel ed il tierz ha el vendiu a Luorscha.

Dus dis setegn el si a Luorscha e fa la vendita dalla rauba engulada. Ils daners metta el beinspert entuorn en beiber e magliar. Ils 28 d'uost 1848 vegn el arrestaus dalla polizia. Ils effects ed aunc 43 sols en daner vegnan confiscaj dil tribunal criminal da Lattigna. Il Giusep Antoni fuva gia bein anconuschents allas autoritads tessinesas. Per sedeliberar dil schani tarmettan ei il Giusep en accumpignament da dus polizists sul Lucmagn e vi a Mustér. Leu vegn el surdaus agl obercheit dil cumin dalla Cadi.

Denter ils 20 e 22 d'october 1848 vegn il Giusep Antoni interrogaus en casa cumin a Mustér entras ina cumissiun clamada ensemen da signur stalter en uffeci Josef Sialm.

Il cussegl da cumin seraduna ils 23 d'october 1848 per ina sesiun extraordinaria.

Presents ein ils suandonts signurs:

- signur mistral regent, dr. Augustin Condrau
- per la ludeivla vischnaunca da Mustér, signur mistral Josef Silam, signur mistral Martin Deflorin e signur gerau Giachen Antoni Condrau.
- per la ludeivla vischnaunca da Tujetsch: signur assistent Thomas Schmidt, signur gerau Lucas Cavegn e signur gerau Paul Schmidt
- per la ludeivla vischnaunca da Sumvitg: signur mistral Gion Baptista Cagienard e signur gerau Rest Modest Cajacob
- per la ludeivla vischnaunca da Trun: signur capitani Ferrari
- per la ludeivla vischnaunca da Breil: signur gerau Franz Deruns e signur scarvon Cavegn
- per la ludeivla vischnaunca da Medel: signur gerau Giusep Maria Bundi e signur gerau Giusep Maria Palj
- plinavon il scarvon, in assistent e salter.

Il mistral giustifichescha la raschun dalla sentupada nunspitgada cun suttastihar l'impurtonza da tractar ton pli spert il cass Giusep Antoni da Tujetsch. Igl actuar prelegia igl extendiu protocol dall'inquisiziun. Il mistral metta en damonda, schebein

ins vegli buca tarmetter senza sentenza il delinquent cun protocol e tut al tribunal cantunal cun la speranza che quel selaschi en e tracti il cass.

Ei suonda ina cuorta discussiun. En emprema lingia sappi mintga circuit, ni decasteri criminal, tarmetter mintga delinquent suenter inquisaziun, tier la dertgira cantunala. Ei stetti era els mauns da mintga derschader da sensupir da dar ina sentenza sur da semegliants delinquents. Il Giusep Antoni hagi commess delicts era en territoris dad auters cumins ed en in auter cantun ed aschia havess il cumin dalla Cadi buca la cumpetenzza da dar ina commensureivla sentenza per tut ses delicts e ladernetschs.

Il cussegl da cumin decida da tarmetter il Giusep Antoni cun tuts documents a Cuera tiel decasteri cantunal per leu retscheiver la meritada peina.

La resumaziun dils delicts, enguladetschs, dils 21 d'avrel 1849, commess da Giusep Antoni, culpeivels entras agen confess, survescha alla dertgira cantunala sco mussament e mesira da castitg.

I. e principal delict

comess ella baselgia da s. Bistgaun a Tujetsch da notg entras ruptura.

Circumstanziass greviontas.

Tal delict ei daventaus en ina baselgia e zuar da notg cun ruptura

Valeta approximativa 80 f

II. delict

comess sil Cuolm Dursera ella tegia dils Meiers, territori Dursera

Circumstanziass greviontas.

Daventau entras ruptura

Valeta approximativa 26 f

III. delict

comess a Scharinas ed a Mulinatsch (Tujetsch) en differentas tegias

Circumstanziass greviontas.

Per esser quels ladernatschs succedi da bi di e senza ruptura e ch'ei sesanflava denter ils effects engulai maglias, las qualas il delinquent ha tenor siu detg engulau per nutriment da sia veta.

Valeta approximativa 15 f

IV. delict

comess ord il magazin dalla strada da Gliom e Rueun

Circumstanziass greviontas.

Per esser daventau la dumengia

Valeta approximativa 12 f

V. delict

comess a Liez e Culmatsch (Tujetsch)

Circumstanziass greviontas.

Neginas

Valeta approximativa 12 f

VI. delict

Commess a Bugnei (Tujetsch)

Circumstanziass greviontas.
Per esser succediu da notg.
Valeta approximativa 5 f

VII. delict

commess a Caschatscha (Tessin)
Circumstanziass greviontas.
Neginas
Valeta approximativa 3 f

VIII. delict

commess a Glion ella gerbaria dils Rossis
Circumstanziass greviontas.
Per esser succediu da notg, bein aber senza ruptura.
Valeta approximativa 10 f

IX. delict

commess a Plaun Miez (Tujetsch)
Circumstanziass greviontas.
Ord motivs ch'igl ei daventau per basegns.
Valeta approximativa 30 xr

Total 163.30

Consideraziun

- en consideraziun che la pli biara rauba engulada ei vegnida restituida;
- en consideraziun che Giusep Antoni ha en sia affonza gudiu ina educaziun negligenta ed ina instrucziun munglusa;
- en consideraziun ch'el ha gia confessau ses enguladetschs a caschun da sia emprema interrogaziun

secloma la decisiun dalla dertgira:

Giusep Antoni ei culponts da plirs ladernetschs e vegn persunter

1. castiguias cun tschun onns perschun en cadeinas

2. El vegn constrenschius da surprender ils cuosts dils donns buca cuvretgs, sco era tut sias spesas caschunadas en connex cun la dertgira cantunala.